

Detta dokument innehåller sidorna 27-32 (från kapitlet ”Den sista resan”) i boken:

Anders Isaksson: *Per Albin. 4,*
Landsfadern, Wahlström &
Widstrand, Stockholm, 2000

Publicerat med tillstånd från förlaget och författarens anhöriga.

nästan till den grad att kungamakten integrerades i partiet. Att Per Albins tjänsterum i kanslihuset smyckades med en byst av Gustav III och inte med en av Hjalmar Branting visade att betoningen låg på kontinuiteten, inte på markeringen av det nya. På en karikatyrteckning som föreställde ett enkronasfrimärke fördes föreningen av kungamakt och folkmakt ett steg vidare: där lade en leende Gustaf V sin hand på den frackklädde Per Albins bröst, ungefär som dubbade han sin statsminister till något ännu högre. Kungens gest och hans replik "Du är PA" antydde en maktdelning, att de nu tillsammans bar ansvaret för landets väl och ve. De två hade blivit ett, helt i enlighet med marxismens dialektiska schema för utvecklingen hade de skenbara motsatserna mellan monarki och parlamentariskt folkstyre fogats samman i en ny och högre enhet.

I verkligheten fanns knappast någon djupare samhörighet mellan Per Albin och Gustaf V, ingen vänskaplig respektlöshet bakom de för allmänheten stängda dörrarna och ingen otvungenhet i umgänget. De respekterade och utnyttjade varandra till ömsesidig båtnad, men både ålderskillnaden och deras diametralt olika bakgrund begränsade möjligheterna till andra samtal än de som förestavades av nödvändigheten. "Kungen är ju icke en diskussionens man och något meningsutbyte blev det icke", kontaterade Per Albin när han under midsommarkrisen 1941 försökt diskutera regeringens – eller snarare sin egen och socialdemokratins – strävan att markera en tydlig gräns för eftergifterna till Tyskland. När de, bortsett från samtalen vid officiella middagar, tvingades till en längre samvaro spelade de kort, exempelvis de gånger som konstitutionen krävde att statsministern och kungen tillsammans antichambrerade utanför prinsessan Sibyllas förlossningsrum för att in-tyga de nyfödda barnens kungliga börd. Fem gånger deltog Per Albin i detta skådespel, sista gången när Carl XVI Gustaf föddes på valborgsmässoafton 1946 och därmed också såg till att statsministern hann hålla sitt sedvanliga första maj-tal.

Deras relationer var formella och professionella, styrda av de ritualer med konseljer och officiella överläggningar som följde med grundlagens stadganden om konungens rätt att allena styra riket, men som i verkligheten begränsades till tvånget att informera monarken om planerade eller fattade beslut. I Per Albins dagböcker finns enstaka inslag av sympati för Gustaf V, exempelvis utropet "krutgubbe!" när denne opererats för en sten i blåsan, men oftast

behandlar han kungen som ett rundningsmärke. När han i mars 1943 meddelade att samlingsregeringens majoritet kört över högerledaren Gösta Bagge och beslutat avveckla transportförbudet för de kommunistiska tidningarna Ny Dag och Norrskensflaman, konstaterade han i dagboken att kungen "säkerligen inte tyckte om beslutet, men han bråkade inte". Per Albin hade heller inga andra krav på kungen än att han skulle spela sin roll som nationens lillefar, legitimera regeringens beslut med sin kungliga glans men i övrigt lämna politiken åt politikerna. Att samspelet mellan majestätet och hans statsråd underhöll fiktionen att kungen inte bara var statschef till formen utan faktiskt också ägde det yttersta ansvaret var en del av pjäsen, ingick så att säga i intrigen.

Problemet var att kungen inte alltid höll sig till sin roll, att han tvärtemot Per Albins regi emellanåt ville vara kung och meddela sina synpunkter på världspolitiken till andra statsöverhuvuden. Den svåraste påfrestningen vållades av hans beslutsamhet på hösten 1941 att personligen tacka Hitler för att Tyskland gått i bräsch för kampen mot kommunismen, ett utspel som tvingade Per Albin att hota med regeringskris om inte kungen böjde sig: "En sak som denna måste beröra min ställning", skulle han ha förklarat för kungen enligt dagboken. Kungen försökte länge stå på sig, kampen mot kommunismen låg ju honom personligen så varmt om hjärtat, men till sist böjde han sig för Per Albins motstånd. I stället för att skicka ett officiellt brev via svenska ambassaden i Berlin lät han tyska legationen i Stockholm förmedla sitt budskap, en manöver som klargjorde att han i denna fråga talade å sina egna vägnar och inte å regeringens. Därmed lät sig också Per Albin nöja trots att kungen uppenbarligen inte informerat honom om denna diplomatiska kringelkrok.

Vid tiden för Gustaf V:s 85-årsdag den 16 juni 1943 var det utrikespolitiska läget betydligt lugnare och högtidsdagen planerades som en stor manifestation för alliansen mellan folkstyret och monarkin. Efter Per Albins något svassande hyllningstal om folkets kärlek till sin monark och om att "banden mellan konung och folk knutits ännu fastare" bröt emellertid Gustaf V mot regin och framträdde i sitt tacktal till allmänheten på borggården än en gång som en riktig kung. Det var inte precis någon upprepning av 1914 års militanta borggårdstal, men bakom de försiktiga ordalagen kunde

konstitutionellt tränade öron ändå uppfatta att kungen fortfarande förbehöll sig rätten att hävda den personliga maktens överhöghet över riksdag och regering:

Det är min bestämda uppfattning att en konstitutionell kung i vanliga förhållanden icke bör uppträda som ledare i den ena eller andra riktningen annat än i undantagsfall. Men under rådande stora världskris har jag ansett det vara min oavvisliga plikt att genom ett personligt ingripande vid flera tillfällen söka hjälpa landet ur stundens svårigheter.

Per Albin tyckte inte om att bli satt på plats, kungens agerande hotade hans strävan att försona socialdemokratien med monarkin och att lyfta ut både kravet på republik och statskyrkans avskaffande i den förestående revisionen av partiprogrammet. Internt talade han klarspråk, båda punkterna borde rensas bort som skådebröd sade han på ett möte med programkommissionen, men budskapet till de vanliga partimedlemmarna var däremot lika försiktigt inlindat som när han under 1920-talet lanserade idéerna om folkhemmet och testade möjligheterna att flytta partiets fokus från klassen till folket. I ett tal i Gävle i februari 1943 omtolkade han innebörden i partiprogrammets ord, förklarade att partiets republikkrav djupast sett inte handlade om den formella styrelseformen utan om folkets rätt till demokrati och självstyrelse och att folkstyret därför kunde förverkligas både under en kung och en president. För var och en som tänkte vidare låg slutsatsen i öppen dag: nu när folkstyrelsen förverkligats hade kungen förvandlats från statens herre till folkets tjänare. Han bar titeln kung men fungerade i praktiken som en president.

I dagboken noterade han belåtet att talet rönt mycket bifall bland åhörarna och att "MS tyckte att det var det bästa tal hon hört av mig". MS hette Margareta Sjöberg, var född 1910, sekreterare på den socialdemokratiska partistyrelsen och syntes sedan 1936 ofta vid Per Albins sida. På äldre dar beskrev hon sig själv som en blandning av personlig vän, sekreterare och allmän hjälpreda, andra talade om henne som Per Albins hålldam och unga älskarinna, men mumlet om deras förhållande nådde aldrig allmänheten. Den tidens journalister valde att begränsa den offentliga bilden av Per Albins privata liv till vad han själv föredrog att visa upp, radhuset,

hustrun Sigrid, dottern Anna Lisas familj och den storblommiga morgonrock i vilken han mötte varje ny dag.

Mot den bakgrunden var kungens utspel irriterande och föranledde Per Albin till en ovanligt lång utläggning i dagboken. När han vid regeringens privata uppvaktning önskat "H.M. hälsa och kraft för fullgörande av sin *betydelsefulla* [kursiverat i originalet] gärning", hade kungen i sin tur "avslöjat att han på kvällen kommer att på borggården tacka sina rådgivare", skrev han i dagboken. Att Per Albin i sitt referat av dagen strök under ordet "betydelsefulla" visade hans irritation över att kungen inte bara saboterat hans upplägg utan också brutit mot det krav på ömsesidigt offentligt hyckleri, som var den underförstådda förutsättningen för samarbetet dem emellan. Per Albins strävan att bevara monarkin vilade knappast på någon principiell övertygelse, det var ett system som visat sig fungera och just därför inte heller behövde ersättas av något nytt och oprövat. Det förutsatte dock att både kungen och statsråden spelade sina roller, demonstrerade lojalitet mot varandra och tackade varandra för varandras goda råd och säkra omdöme i ledningen av landet.

"Kungens tal kunde ha varit bättre avvägt", skrev Per Albin i dagboken men den efterföljande texten slutade tvärt, mitt i en mening som löd "Kungens ingripanden ha icke varit av den..." Varför Per Albin avbröt sitt skrivande vet vi inte, men i vilket fall lät han det oavslutade resonemanget stå kvar när han tre veckor senare gjorde sin allra sista notering i dagboken, ett referat från regeringens diskussion om den mest lämpliga tidpunkten för att både säga nej till fortsatt transitering av tyska trupper och att sluta ett handelsavtal med västmakterna.

I sin bok "Per Albin och kriget" försöker Alf W Johansson följa Per Albins tankegång och antar att meningen i sin helhet var tänkt som en polemik mot kungens anspråk på att ytterst leda landet: "Kungens ingripanden ha icke varit av den *arten att de varit absolut nödvändiga för de olika krisernas lösande*", lyder hans förslag till rekonstruktion. Med den läsarten skulle Per Albin ha devalverat betydelsen av kungens stödjande uttalanden under krigsårens kriser – främst beslutet att inte sluta upp på Finlands sida i vinterkriget 1939/40 och turerna vid Tysklands krav att transitera trupper till Finland vid midsommar 1941 – och i stället ansett att han på egen hand hade kunnat reda ut kriserna. Kungens gärning skulle alltså inte ha varit särskilt betydelsefull, Per Albin skulle i vilket fall

ha landat med folkopinionen på sin sida.

En annan tolkning kan vara att Per Albin helt enkelt struntade i att argumentera med sig själv om monarkin, väl medveten som han var om att han gjorde dessa dagboksanteckningar för eftervärldens bedömning av hans politik och inte för att införa sig själv reda ut pro et contra i olika frågor. Med sin långa erfarenhet av socialdemokratins inre liv visste han att konflikter i symboliska frågor hade stor sprängkraft och att förslaget att avskaffa kravet på republik inledningsvis skulle möta ett segt motstånd, kanske till och med övermäktigt. Dessutom väckte inte kungens borggårdstal någon uppmärksamhet, bara höjda ögonbryn bland statsvetare och politiker, men ingen offentlig debatt. Per Albin var en praktisk människa, det fanns ingen anledning att tala ens med sig själv i oträngt mål.

I programkommittén fick han på hösten 1943 preliminärt gehör för sitt förslag att avskaffa republikkravet, men på det stadiet hade frågan fortfarande karaktär av fingerfuktare för flera ledamöter, ett sätt att avläsa stämningen för att placera sig själv rätt. Vid slutjusteringen av förslaget till nytt partiprogram hade motståndet vuxit sig så starkt att Per Albins linje hotade att förlora, men då intog i stället Karl Fredriksson – mest känd under signaturen Nordens Karlsson – rollen av vit riddare. Han var Per Albins meste vapendragare i partipressen, och inför hans hot att reservera sig till förmån för republikkravets avskaffande böjde sig flertalet övriga ledamöter. När förslaget i stället avstyrktes i partistyrelsen fick motståndarna fritt spelrum, ingen annan programpunkt föranledde så många motioner och så mycket emotionellt engagemang som denna symbolfråga. Per Albin tog heller ingen strid, han insåg att utgången var given på förhand och rättade sig därefter. Principiellt ansåg även de som ville stryka republikkravet att den republikanska statsformen var mest förenlig med ett demokratiskt styrelseskick, förklarade han i sitt tal till kongressen. Ingen undgick dock att notera att kunganålen från 85-årsfirandet blänkte på hans kavajslag, ej heller att han mycket tydligt ropade ja till att avskaffa kravet på republik när programkommissionens förlorande förslag ställdes under omröstning.

Frågan om varför socialdemokratin inte kunde acceptera monarkin som ett praktiskt/politiskt instrument fortsatte dock att sysselsätta Per Albin livet ut. Efter hans död fann handsekreteraren Jon

Olov Söderblom två papper på hans välstädade skrivbord i kanslihuset, det ena fullt av statistiska uppgifter från 1946 års val och det andra utan annan text än den handskrivna rubriken "Min inställning till monarkin". Alf W Johansson antar i sin bok att Per Albin planerade en systematisk genomgång av skälen för sitt eget åsiktsbyte i denna fråga, men hans upptagenhet med både valstatistiken och monarkin kan också ses som grubblerier över de inneboende motsägelserna i hans eget politiska liv: å ena sidan medvetenheten om hans egen oomstridda position som både partiledare, statsminister och landsfader, å den andra den smärtsamma insikten om hans tilltagande oförmåga att både vinna väljare och att övertyga de egna partikamraterna om det förnuftiga i hans förslag.

Att 1946 års röstsiffror, 44,4 procent, var det tredje raka nederlaget sedan 1940 års toppnotering på 53,8 procent var i sig en besvikelse, men än mer bekymmersamt var nog att socialdemokratin tillbakagång i stort sett matchades av en motsvarande uppgång för kommunisterna. I verkställande utskottet föreslog Tage Erlander att partiet skulle pröva den nya tekniken med opinionsundersökningar för att få ett bättre grepp om stämningarna bland de yngre väljarna, men Per Albin satte sig på bakhasorna. Svenska Gallupinstitutet – döpt efter upphovsmannen, amerikanen George Gallup – hade börjat mäta opinionen i politiska frågor 1943 och fram till 1945 noterat ett stadigt stigande väljarstöd för att låta samlingsregeringen sitta kvar, men trots att mätningarna tycktes stödja hans sak och trots att mätningen inför valen 1944 och 1946 legat mycket nära det slutliga resultatet ställde sig Per Albin skeptisk till värdet av sådana undersökningar.

Till detta bidrog möjligen Gallupinstitutets redovisning av allmänhetens synnerligen negativa attityd till förslaget att ge riksdagsledamöterna frikort till förstaklassresor på SJ:s tåg: 71 procent ansåg förmånen felaktig och nästan lika många ville begränsa ett eventuellt frikort till de hårda träbänkarna i den tidens tredjeklasskupéer. Sådana negativa opinioner hade ju inte politikerna själva stött på i mötena med sina väljare och på sitt sista sammanträde med VU – två dagar före sin död – fällde Per Albin med sin utslagsröst frågan om att undersöka väljaropinionen. Han ville säkert veta varför partiet gick tillbaka, men trodde uppenbarligen inte att Gallup kunde avslöja den hemlighet, som redan fanns förborgad i siffrorna från valkretsar och valdistrikt. På den sista publicerade bilden från radhuset i Ålsten studerade han valstatistiken, klädd i sin